

Issue no: 1 | Vol no: 6 | January 2024: 1-10

Uchanganuzi wa matumizi ya lugha ya urejelezi kati ya jamii ya Abagusii na Kipsigis na matokeo yake katika mahusiano yao

Kefa Patrick Nyaigoti⁽¹⁾

Catherine Kitetu⁽²⁾

Ali Abdulrahim Hussein Taib⁽³⁾

(1,2,3) Egerton University, Kenya

Main author email: pknyaigoti@gmail.com

Article History

Received: 2023-11-10

Accepted: 2023-12-19

Published: 2024-01-23

Cite this article in APA

Nyaigoti, K. P., Kitetu, C., & Taib, A. H. (2024). Uchanganuzi wa matumizi ya lugha ya urejelezi kati ya jamii ya Abagusii na Kipsigis na matokeo yake katika mahusiano yao. *Editon consortium journal of Kiswahili*, 6(1), 1-10. <https://doi.org/10.51317/ecjkiw.v6i1.455>

Ikisiri

Uchanganuzi huu unahusu lugha ya urejelezi kati ya Abagusii na Kipsigis na mahusiano yao. Matumizi haya ya lugha ya urejelezi hayajafanyiwa tafiti. Utafiti huu una madhumuni yafuatayo: Kubainisha na kueleza lugha ya urejelezi inayotumiwa na jamii ya Abagusii na Kipsigis, athari za lugha ya urejelezi inayotumiwa na jamii Abagusii na Kipsigis na athari zake katika mahusiano yao na mbinu za suluhisho zinazotumiwa na jamii ya hizi kuunda uhusiano bora kati yao. Nadharia ya utafiti ni; Utambulisho wa Lugha za Kikabila inayohusu makabila/mbali za binadamu na mahusiano kati ya jamii, yaani ('Ethnolinguistics identity Theory' ELIT). Uchanganuzi huu ulifanyika katika maeneo ya Borabu na Sotik ambapo ni mpaka wa jamii hizi mbili. Sampuli lengwa ni ya kimakusudi na ilihusu wazee wanaume 10 na kina Mama 10 wenye umri wa miaka 60 na zaidi kutoka jamii ya Abagusii na Kipsigis na jumla ya vijana 20 wenye miaka 24 hadi 35 kutoka pande zote za Abagusii na Kipsigis wanaoishi eneo la Borabu na Sotik. Kwa jumla watafitiwa 60 walihusishwa katika uchanganuzi. Data ilichanganuliwa na kuwasilishwa kwa njia ya maelezo ambapo mtafiti alishiriki na kufanyia unukuzi wa yaliyojiri. Uchanganuzi huu utafaidi katika kuleta suluhu, amani na utengamano miongoni mwa jamii mbali mbali Kenya na kote ulimwenguni na pia umetoa kumbukumbu za marejeleo ambazo wasomi watatumia ili kufanya tafiti nyingine miongoni mwa jamii mbalimbali kwani matumizi ya urejelezi uzua mitafaruku, rabsha na vita miongoni mwa jamii na umetoa kumbukumbu ambazo serikali kuu na kaunti zaweza kutumia ilikuleta suluhu miongoni mwa jamii wakati wa mitafaruku.

Maneno muhimu: Dhima, mawazo ganda, rabsha, urejelezi, vurugu.

This article is distributed under the license of a [Creative Commons Attribution-Non Commercial-ShareAlike 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/). It is permitted to be used, reproduced and distributed in line with Editon Consortium Publishing guidelines.

UTANGULIZI

Jamii ya Abagusii ambao vilevile wanajulikana kama Kisii ni jamii mojawapo ya jamii za kundi la Bantu. Ni majirani wa jamii kama vile Kipsigis, Maasai na Luo (Ochieng, 1974). Abagusii walitoka Misri kabla ya kuingia nchini Kenya kutoka Uganda kupitia Mlima Elgon. Wanapatikana Magharibi ya Kenya katika maeneo ya Kisii na Nyamira, katika eneo la Nyanza, wanapatikana takriban kilomita hamsini mashariki mwa ziwa Victoria. Maeneo yao yana idadi kubwa ya watu na mashamba yao yana rotuba kubwa sana, Abagusii wamegawanywa katika vikundi saba vya kijamii ambavyo ni Abagitutu, Abagirango wa kaskazini na Abagirango wa kusini, Abamajoge, Abanjari (Nchari), Ababasi na Abanyaribari (Ochieng, 1974). Kama jamii zote za Kibantu, Ochieng anadokeza kwamba kitega uchumi cha jamii ya Abagusii ni ukulima. Mimea inayopatikana katika maeneo haya ni kama vile; chai, kahawa, mahindi, mtama, mawe, muhogo na mboga. Jamii hii inajulikana sana kwa upanzi wa ndizi. Mbali na ukulima, Abagusii wana mifugo ingawa ufugaji wa mifugo ulianza baadaye sana katika maisha yao. Miongoni mwa Wabantu, Abagusii ni jamii inayoishi katika eneo la kipekee kijiografia kwa kuwa wanazungukwa kutoka pande zote na jamii za Nailoti kama vile Luo, Kipsigis, na Maasai, (Odongo, 2009), kwa misingi hii basi, Abagusii kinyume na jamii nyingine za Kibantu waliweza kujipata katika hali ya vita mara kwa mara hasa kwa sababu ya wizi wa mifugo na jamii hizi za Nailoti na hivyo wakalazimika kujenga himaya yenye nguvu sana.

Kulingana na Omwenga (2016), Jamii ya Kipsigis wanaamini kuwa wao ndio wafugaji wa wanyama na hivyo mara nyingi wanawashambulia Abagusii kwa lengo la kuiba mifugo yao hasa ng'ombe. Kwa hivyo wizi wa mifugo umechangia pakubwa katika kuzua vurugu, rabsha na uhasama kati ya jamii hizi mbili. Mbali na swala la mifugo, uchaguzi mkuu wa nchi huzua ghasia kati ya jamii hizi mbili. Shughuli za siasa na uchumi ndio hasa vianzo vikuu vya rabsha na hata vita kati ya Abagusii na Kipsigis. Ingawa siasa ni mojawapo ya vianzo vya rabsha, inabainika kuwa vurugu na rabsha kati ya jamii hizi ilianza kitambo kidogo hata kabla ya 'joto' la siasa kushika kasi nchini Kenya (Ochieng, 1974).

Lugha ina nafasi muhimu katika maisha ya mwanadamu. Lugha humwezesha mtu kutambua na kuamua iwapo anayekutana naye ni rafiki au adui (Wright, 1997). Wright, anaongezea kuwa lugha hutumiwa kuonyesha umoja na kujenga uhusiano. Louis (2011) na Jabbar na Hassan (2018) ambao wanaonyesha nguzo muhimu za lugha na wanasema kuwa lugha hutumiwa kama ufunguo wa utangamano wowote ule na vilevile hutumiwa kuonyesha umoja na kujenga uhusiano wa utangamano. Wanasema kuwa nguzo muhimu katika mawasiliano na matumizi ya lugha zinajikita katika nguzo za unominoshaji, urejelezi, udunishaji, uwakilishaji na uhusishaji.

Jamii ya Abagusii na Kipsigis kama majirani, hutangamana mara kwa mara katika maeneo mbalimbali kama vile sokoni, wanapotumia rasilimali kama vile maji na hata katika burudani wanapostarehe. Jamii hizi pia wametangamana kupitia ndoa kati yao. Katika kutangamana kwao, wao hutumia lugha ya urejelezi. Kwa hivyo lugha ni kifaa mojawapo kinachoweza kutumiwa kupima urafiki na au uadui. Rabsha na ghasia kati ya jamii hizi mbili huweza kugunduliwa kupitia lugha. Hii ni kwa sababu lugha ni kifaa cha urejelezi, udunishaji, uwakilishaji na unominishaji Jabbar na Hassan (2018). Wazungumzaji wanaweza kurejeleana kwa njia mbalimbali hivyo kufanya ule urejelezi kuchukuliwa kama mawasiliano ya kiurafiki au uchokozi. Kutumia lugha kwa madhumuni ya urejelezi ni tukio la kawaida ulimwenguni. Urejelezi huo huwa unaambatanishwa na mawazo ganda ambayo huweza kusababisha rabsha na vita miongoni mwa watumizi wa lugha ya urejelezi, kulingana na McOnyango (1995).

MAPITIO YA MAANDISHI

Urejelezi wa Lugha Miongoni mwa Jamii kulingana na Wataalam Mbalimbali

Muriungi na Mukuthuria (2016:78) wanaangazia matumizi ya lugha bungeni kati ya viongozi wa jamii mbalimbali. Wanadokeza kwamba lugha ya urejelezi ni sehemu pana inayorejelewa na inayozua maana tofauti miongoni mwa jamii. Wataalam hawa waliangazia matumizi ya lugha ya urejelezi inayotumika bungeni na viongozi ambapo lugha hii inazua chuki, vurugu na rabsha. McOnyango (1995) anaelezea kuhusu dhana ya kutoelewana, rabsha na vurugu miongoni mwa jamii za Kiafrika na kuwa hili sio tukio la kijamii la kisadfa ambalo linatokokana na mipaka tu. Kulingana na yeye

kutoelewana, vurugu na rabsha baina ya jamii, inatokana na kinyongo cha kiasili dhidi ya jamii moja. Anatoa mifano ya vurugu, rabsha na vita miongoni mwa jamii ya nchi kama vile Rwanda, Burundi, Mashariki mwa Afrika na Somali katika pembe la Afrika ambapo kuna makabila mawili na wengine ni jamii moja. Vilevile anadokeza kwamba wataalam mbalimbali hushughulikia rabsha baina ya jamii bila kuangalia matukio haya kwa undani. Anasema kwamba uonevu wa kijamii, kiuchumi na kisiasa umekita mizizi miongoni mwa jamii za Kiafrika.

Matumizi ya Lugha ya Urejelezi Sehemu mbalimbali Ulimwenguni

Stell na Fox (2014) kutoka Namibia walichunguza kategoria za makabila na kategoria nyingine kama vile ujio wa makabila mengine na namna kategoria hizi zinavyoathiri maingiliano kimawasiliano nchini Namibia. Waligundua kuwa mawazo ganda yanapatikana miongoni mwa washiriki wa utafiti huo. Washiriki walipendelea kujihusisha na watu wa kabi lao kama vile Maori na Pakeha (white New Zealander), Herero, Ovambo, Nama na Damara. Pia kuna matumizi ya lugha rejelezi ambazo zinatumiwa kuwarejelea watu wa makabila mengine na kuwaweka katika kategoria. Washiriki walionyesha kuwa watu hujaribu kukwepa na kukataa sifa wanazopewa na watu wa makabila mengine. Lugha ya urejelezi iliyotumiwa ilikuwa kwa misingi ya rangi; uweusi na uweupe.

Lugha na muktadha inaonekana ni njia kuu ya kuonyesha utambulisho kwa ujumla na ni mahususi (Zienkowski, 2011; Drew, 1998). Kwa hiyo, lugha huonyesha mambo mengi katika mipaka ya kijamii, ambayo huelezwa kwa misingi ya ishara zinazoonekana katika viwango tofauti vya matumizi ya lugha. Kwa sababu ya sifa tofauti, ishara hizi zimejenga misingi ya utafiti katika mikabala tofauti tofauti kinadharia.

Guillem (2017), mtafiti kutoka chuo kikuu cha Valencia, nchini Argentina aliangazia uhusiano kati ya mazoea fulani ya lugha ya urejelezi na mifumo ya kiitikadi kwa upana wa misingi ya rangi na ubaguzi wa rangi. Aligundua kuwa kuna lugha ya urejelezi ambayo inazua ukosefu wa usawa miongoni mwa jamii. Katika kazi yake aligundua kwamba matumizi ya lugha kila siku na katika taasisi, yalionyesha ruwaza za kuzungumza ambapo wazungumzaji walitoa maneno yanayoonyesha

itikadi kuhusu makundi tofauti tofauti. Baadhi ya matumizi ya lugha ya urejelezi yalionyesha mikakati ya “wao” na “sisi”. Anahitimisha kwa kusema kuwa lugha hizi zinaonyesha itikadi dhidi ya makundi mengine yanayosababisha ubaguzi wa rangi na hukwepa kupigiwa msasa na hivyo kuendeleza mitafaruku kati ya watu wenye rangi tofauti. Utafiti huo unaonyesha jinsi lugha ya urejelezi inavyo weza kuendeleza ubaguzi na ukosefu wa amani miongoni mwa jamii.

Kang (2004) alionyesha jinsi washauri wa kambi ya Korea Marekani walivyojenga utambulisho wa kikabila kwa kujitabakisha katika lugha. Kujitambulisha kikabila ulimuweka mshauri katika hadhi fulani iliyolingana na madhumuni ya kibinafsi ya washauri hao katika kambi ya Korea Marekani. Anaeleza kuwa washauri hawa walijitambulisha kwa misingi ya tabaka lao huku wakionyesha mitazamo yao kuhusu nani wafaa zaidi kuwa katika ile kambi na motisha yao binafsi ya kuwa pale. Pia wanajitabakisha kwa kusema wao ndio “Wakorea Wamarekani bora zaidi” wanaostahili kuwa katika ile kambi. Hata hivyo, kazi hii haionyeshi dhana ya rabsha, vurugu na kutoelewana ila inaonyesha namna ambavyo wazungumzaji hujipendelea wao wenyewe kwa misingi ya kikabila jambo ambalo katika mazingira ya wingi lugha huenda ikawa hatari.

MBINU ZA UTAFITI

Muundo wa Utafiti

Utafiti huu ni wa kithamano mkabala wa mfano (case study). Hii ni kwa sababu deta iliyokusanywa si ya kitakwimu. Utafiti wa kithamano hutoa maelezo kwa njia ya maneno wala si takwimu (Creswell, 2009). Mkabala wa mfano ni mkabala wa muundo wa utafiti unaosaidia mtafiti kuchagua jamii moja au kadhaa katika mfumo fulani na kukusanya deta kwa kutumia vifaa kadhaa ili kuweza kuelewa maana ambayo wanajamii wanaipa tatizo fulani la kijamii (Creswell, 2007) anaongezea kuwa mkabala wa mfano humwezesha mtafiti kuelewa vitendo vya wanajamii na matukio katika jamii.

Eneo la Utafiti

Utafiti huu ulifanyiwa nyanjani. Mtafiti alifanya utafiti wake katika maeneo ya Sotik- Borabu, Maeneo haya yaliteuliwa kimakusudi kwasababu ni mipaka ya jamii ya Abagusii na Kipsigis ambapo kumekuwa na vurugu zisizoeleweka ambazo mtafiti alichunguza katika utafi

huu. Maeneo haya pia yaliteuliwa kwa sababu hali zote zinazotafitiwa zinapatikana katika maeneo hayo.

Umma Lengwa

Umma uliolengwa kuwa sampuli ya utafiti huu ni wazee 10 wa kiume na kina mama 10 wa kike na vijana 20 hususan waendeshaji pikpiki (Boda boda) jumla ya watafitiwa 60 kutoka pande zote za Abagusii na Kipsigis kwa kuwa hawa wana uelewa wa matukio ambayo yamekuwepo na kuwa wanaishi maeneo haya. Sampuli hii iliteuliwa kimakusudi kupitia msaada wa viongozi wa maeneo yaliyoteuliwa katika utafiti huu. Maswali ya utafiti yalielekezwa kwa vikundi lengwa hivi kutokana na maswali ya Nadharia ya utafiti. Vikundi hivi viliteuliwa kwa sababu hawa ni watu wanaishi maeneo haya na hivyo wanauelewa na kuna uhusiano wa karibu baina ya jamii hizi mbili. Sampuli hii pia ilikuwa ni kiwakilishi cha jamii nzima kutokana na kuishi kwao katika eneo lile kwa muda mrefu na kwa sababu wanatoka katika jamii hizi mbili.

Uteuzi wa Sampuli

Sampuli ya utafiti huu iliteuliwa kimakusudi (Creswell, 2007) anaelezea kuwa katika utafiti wa mfano, mtafiti huchagua jamii anayokusudia kufanya utafiti wake kimakusudi. Uteuzi huu ni wa makusudi kwa kuwa watafiwa wameishi maeneo haya kwa muda mrefu na wanaelewa utamaduni wao hususan walio na uelewa wa kutimiza malengo ya mtafiti. Uteuzi wa baadhi ya watafitiwa unafafanuliwa kama ni watafitiwa walio na mitazamo iliyo sawa. Mtafiti alitumia watafitiwa hawa kupata mawazo yao kulingana na kusudio la utafiti. Hii ni kwa sababu jamii hizi zinatumia tu kama mfano miongoni mwa jamii nyingine nyingi na mifano mingi. Huu ni uteuzi unaotumiwa kutafiti maoni ya watu wenye tajriba fulani. Mbinu hii ni muhimu kwa kuwa watafiwa hutangamana bila kuwa na shauku na wao hupeana motisha ya kutoa mawazo yao bila kuwa na woga. Matumizi ya mbinu hii yalimpa mtafiti wakati rahisi kupata deta kwa gharama ya chini. Pia ilikuwa rahisi kuwasiliana na watafitiwa na kuchanganua deta ambayo alikusudiwa. Mtafiti aliwasiliana na watafitiwa moja kwa moja na deta iliyokusanywa ilitumiwa kupitia mawazo ya watafitiwa. Aidha, mtafiti alitumia mbinu ya mazungumzo ambapo alinukuu yaliyojiri. Katika uteuzi huu, mara nyingi watafitiwa huwa hawafahamiani, ila wao huwa na mitazamo sawa. Matumizi ya mbinu hii yalitumiwa baada ya vita vya dunia vya pili ili

kuchanganua maoni ya wasikilizaji katika vipindi vya radio (Stewart & Shamdasani, 1990).

Uchanganuzi na Uwasilishaji wa Deta

Mtafiti alinukuu deta yote aliyokusanya ambapo mazungumzo yote kati ya jamii zote mbili yalinukuliwa jinsi yalivyoye. Mazungumzo yaliwekwa katika maandishi yawe matini huku kila urejelezi ukiambatanishwa na mzungumzaji wake kwa usahihi. Majina yametumiwa katika ukusanyaji wa deta hii. Hata hivyo majina hayo si majina yao halisi wanayotumia katika maisha yao ya kila siku. Majina hayo yalibuniwa kutegemea jamii/kabila aliyotoka mshiriki. Katika hatua ya Udondozi, mtafiti alidondoa deta inayohusiana na lugha ya urejelezi katika matini yaliyonukuliwa. Mtafiti alidondoa matini yanayohusiana na mazungumzo ya lugha ya urejelezi miongoni mwa jamii hizi kwa deta yote iliyokusanywa.

Pia ni katika hatua hii ambapo mtafiti alidondoa deta iliyokuwa mwafaka zaidi na yenye ukwasi na iliyojibu maswali ya utafiti kwa ubora zaidi. Mtafiti alibainisha deta iliyodondolewa kulingana na malengo ya utafiti. Mtafiti alibainisha matini kulingana na mikakati ya lugha ya urejelezi iliyotumiwa na wazee, kina mama na vijana kutokana jamii ya Abagusii na Kipsigis. Matokeo ya utafiti huu yaliwasilishwa kwa njia ya maelezo.

MATOKEO YA UTAFITI

Matokeo ya Matumizi ya Urelezi Miongoni mwa Jamii hizi Mbili

Omworo ni urejelezi wa jamii ya Abagusii ambapo urejelea mwanamke aliyeolewa na kijana wa Abagusii na ina maana ya mwanamke mpole asiye na mambo mengi yaani, *Omwororo* kwa mktadha huu ni binti kutoka jamii ya Kipsigis asiye na kelele ama ugomvi. Wanawake wa Kipsigis wanajulikana kwa jina hili kwani wao huwa wapole, hukwepa ugomvi hata na waume zao na huwa wakarimu. Wanapoolewa katika jamii ya Abagusii, wanaume wa Abagusii hufurahi kwa sababu wanaweza kufanya chochote wanachotaka ikiwemo kuuza ng'ombe pasi na mke wake mwenye asili ya Kipsigis kuzua vurugu au ugomvi wa aina yoyote. Kwa upande mwingine mwanamke wa jamii ya Abagusii akiolewa katika jamii ya Kipsigis anarejelewa kama *teinge* yaani tingatinga kwa sababu wao hufanya kazi kwa nguvu na bidii. Pia anaweza kurejelewa kama *bwangobwango (omwango) miongoni mwa jamii ya*

Abagusii yaani mtu anyaefanya kazi yake kwa haraka. Lugha ya urejelezi katika jamii ya Kipsigis na Abagusii hutumika kwa kutegemea misimu na nyakati mbalimbali kama vile misimu ya ndoa na wakati wa sherehe na urafiki.

Lugha ya Urejelezi wakati wa Uhasama kati ya Abagusii na Kipsigis

Kulingana na Omwenga (2016) uhasama miongoni mwa jamii ya Abagusii na Kipsigis hutokea kwa sababu ya wizi wa mifugona wakati wa siasa. Vijana wanaokwenda kuiba mifugo hutumia lugha rejelezi mahususi ili kutenga aliye mmoja wao na asiye mmoja wao. Istilahi ya urejelezi iliyojitokeza kwa wingi wakati wa uhasama ni *bunyo*. Bunyo ni neno lenye asili ya Kipsigis na hutumiwa na Kipsigis kurejelea jamii ya Abagusii ili kuashiria adui yupo miongoni mwao. Pia hutumiwa kuwarejelea Abagusii kama neno la kijumla linalomaanisha kuwa mrejelewa ni adui. Katika uchanganuzi huu wazee walithibitisha kuwa asili ya vurugu katika eneo hili la Borabu ni wizi wa mifugo ambapo matumizi ya urejeleo huu utumiwa; hii inatokana na kuwa wanaishi pamoja kwenye mpaka na wanaelewa matukio ya urejelezi ambapo walieza kuwa vijana ambao mara nyingi hujihusisha na vita wanajuana.

Jamii ya kipsigis wanaona ni heri waache eneo lao la kazi (steji ya bodaboda) kwa sababu bodaboda za vijana wa jamii ya Abagusii wamekuja katika eneo hilo. Kwa misingi hii, inaonekana kuwa jamii ya Kipsigis inajitambua kuwa wao ni jamii tofauti na jamii nyingine na hivyo basi wanajitenga kijamii. *Bunyot* ni istilahi ya urejelezi inayotumiwa na Kipsigis kurejelea Abagusii wakati wa uhasama, kwa upande wa Abagusii wanawarejelea Kipsigis kama *omobisa*. Hii inaonyesha kuwa kuna uhasama fiche kati ya jamii hizi mbili,

Jamii ya kipsigis walikuwa wakitoboa masikio zamani katika hali ya kuvaa mapambo, ile sehemu ya masikio iliyotobolewa ilifunguka na kuwa kubwa zaidi ya shimo asilia. Kutokana na desturi hii jamii ya Abagusii wamekuwa na mazoea ya kuwaita jamii ya Kipsigis *omonyamato*. Miongoni mwa Abagusii, huu ni urejeleo unaomaanisha adui. Pia urejeleo huu utumiwa wakati wa vita kati ya Abagusii na Kipsigis kuwarejelea Kipsigis kama adui. Jina *omurumbwa* pia hutumiwa na Abagusii kuwarejelea Kipsigis. Hata hivyo, jamii ya Kipsigis

hawapendi jina hili na huchukulia kuwa linamaanisha mbwa. Hata hivyo maelezo ya wazee walioshirikishwa katiaka utafiti walionyesha chanzo cha jina hili *Omurumbwa*. Ili kutoa maelezo kuhusu asili ya neno *omurumbwa*, kisasili kilitolewa na mzee kutoka jamii ya Kipsigis. Kisa asili hiki kinaonyesha asili ya neno hili. Ni wazi kuwa huenda vijana hawaelewi asili ya istilahi hii na ndio maana wanapoitwa hivyo na wenzao kutoka jamii ya Abagusii wanakasirika na kuchukulia kuwa wameitwa mbwa. Mbwa ni jina lilitokana na kiapo kati ya jamii ya Kipsigis na wazungu ili kufikisha kikomo cha vita kati ya wazungu na jamii ya Kipsigis.

Jamii ya Kipsigis na Abagusii wote hutahirisha vijana wao wa kiume wanapofika umri wa uzulufu. Istilahi za urejelezi kama vile *ngetai*, *ngete*, *omoisia* zinapotumiwa miongoni mwa vijana wa kiume, huzua rabsha na huwa ishara ya uchokozi. Miongoni mwa wanawake istilahi za urejelezi zinazozua hasira ni *egesegene* upande wa Abagusii na *chepto* upande wa Kipsigis. Hata hivyo istilahi hizi za wanawake zinaacha kutumika kutokana na marufuku ya kuwatahiri wanawake. *Ngetai*, *ngete* na *omoisia* ni istilahi za Kipsigis na Abagusii mtawalia zinazotumiwa na jamii hizi kurejeleana kwa hali ya uchokozi au uhasama. Istilahi hizi zinamaanisha mtu ambaye hajatahiri ilhali katika jamii hizi mbili dhana ya mwanaume kutahiri ni kaida muhimu. Kutahiri ni mojawapo ya njia ya utambulisho kuwa kijana aliyetahiriwa amepata kiwango cha utoto na amekubalika miongoni mwa jamii kama ameingia katika kiwango cha kati Katika jamii hizi mbili.

Uchanganuzi huu ulibaini kuwa si lugha yote ya urejelezi miongoni mwa Abagusii na Kipsigis ilizua uhasama na vita. Kuna lugha mahususi ambayo wao hutumia kurejeleana wakati wa furaha. Nyakati hizi hasa za furaha ni nyakati zisizo za siasa. kuna ithibati kuwa huwa kuna nyakati ambazo majirani hawa wana uhusiano mwema na kipindi cha utulivu. Katika kipindi hiki ambacho ndicho kipindi kirefu ikilinganishwa na msimu wa uhasama, istilahi maarufu ya urejelezi katika jamii zote mbili ni *kamama*. Ingawa istilahi hii ya urejelezi inatumiwa kurejeleana katika pande zote, asili yake inajikita miongoni mwa jamii ya Kipsigis. Hivyo *kamama* kulingana na jamii ya Kipsigis wanachukulia jamii ya Abagusii kama mama yao. Kuna sehemu ya Wakipsigis hasa vijana, wanaichukulia jamii ya Abagusii kuwa mjomba. Haya yote, misingi yake imo

katika jina *kamama*. *Kamama* ni istilahi yenye uzito, kwani hutumiwa kama chombo cha kuleta amani. Wakati wa uhasama au vita kati ya jamii hizi mbili na hutumiwa kama istilahi shawishi ili kutuliza hali na kupunguza joto la uhasama.

Asili ya *kamama* ni kiangazi cha zamani. Kwa kawaida kunapotokea kiangazi kunakuwa na uhaba wa chakula cha binadamu na mifugo. Ukosefu wa chakula cha kutosha na maji kwa wanyama huwafanya kufa. Kulipotokea kiangazi, jamii ya Kipsigis hawakuwa na chakula na mifugo yao pia waliathirika. Wakati huo, kwa sababu jamii ya Abagusii walikuwa wakulima, walikuwa na chakula. Ili kuweza kuishi katika msimu huu ambapo jamii ya Kipsigis hawakuwa na chochote, jamii ya Kipsigis waliwapa Abagusii watoto wao nao jamii ya Abagusii wakawapa jamii ya Kipsigis chakula (wimbi). Ikawa kuna kubadilisha watoto kwa wimbi. Matumizi ya istilahi rejelezi *kamama* iliunda msingi wa uhusiano mwema kati ya jamii ya Kipsigis na Abagusii. Uhusiano huu umeendelea mpaka sasa hivi kwamba hata kizazi cha sasa kinajua matumizi yake na wanaelewa matumizi na chanzo chake.

Kulingana na vijana wa jamii ya Abagusii, istilahi rejelezi yenye urafiki ni *gosobe/gosobinde*. *Gosobe/gosobe* inasemekana ni ufupisho wa *gosobinde*. Istilahi hii hutumiwa na jamii ya Kipsigis kurejelea jamii ya Abagusii. Vijana wa Abagusii huchukulia kuwa istilahi hii inamaanisha *Mkisii*. Istilahi hii miongoni mwa jamii hizi mbili ni jambo la kawaida, inayotumiwa wakati wowote bila kuzua rabsha, vurugu au vita. Ingawa *gosobe* na *gosobinde* inachukuliwa na vijana kumaanisha *Mkisii*. Istilahi hizi zimekubalika miongoni mwa vijana na wazee ila ni wazee wanaoelewa maana kamili ya istilahi hizi. Wazee wanaeleza kuwa istilahi *gosobinde* inamaanisha mponyaji, yaani mtu wa jamii ya Abagusii aliyeponya jamii ya Kipsigis walipokuwa wanakufa kutokana na magonjwa.

Omoyega ni istilahi inayomaanisha sherehe na furaha na hutumiwa katika kipindi chochote kile cha msimu wa furaha na misimu ya sherehe mbalimbali kama vile harusi, kutoa vijana jandoni na sherehe zozote zile za furaha. Ingawa wizi wa ng'ombe na siasa ulizua uhasama kati ya jamii ya Kipsigis na Abagusii kama majirani, historia kupitia maelezo ya visasili kutoka kwa washiriki wa utafiti unaonyesha kuwa msingi wa jamii

hizi si uhasama. Visasili walizotoa washiriki vinaonyesha kuwa msingi wa uhusiano na maingiliano kati ya jamii hizi mbili ni urafiki na ushirikiano mkubwa wakati wa dhiki. Msingi wa uhusiano, ushirikiano na maingiliano kati ya jamii hizi mbili ni ule wa akufaaye kwa dhiki ndiye rafiki.

Jamii hizi zimeishi pamoja na kutumia rasilimali mbalimbali kama vile barabara, maeneo ya biashara, shule za msingi na upili. Kando na hayo wao hujumuika pamoja sokoni, katika maduka na mikahawa katika mtaa wa Chebilat. Kwa sababu ya maingiliano haya, kumekuwepo na utangamano katika kiwango cha ndoa. Istilahi za urejelezi wakati huu ni kama vile *Batieb* na *Bomori* ambazo hutumiwa na jamii ya Kipsigis kuwarejelea Abagusii, lhali *Korera* hutumiwa na jamii ya Abagusii kurejelea jamii ya Kipsigis. Hizi ni istilahi zinazotumiwa na wazee ambao watoto wao wanaoana.

Iwapo mwanaume wa Abagusii anaoa msichana wa jamii ya Kipsigis, babake huyo msichana atarejelewa kama *Bomori* na wale wa jamii ya Abagusii, ilhali mamake binti wa Kipsigis ataitwa *Batieb*. Istilahi hizi zinatumia na jamii hizi mbili kurejeleana hadi zimekuwa mazoea hivi kwamba ni vigumu kujua iwapo asili ya istilahi hizi ni lugha ya Abagusii au Kipsigis. Jamii ya Kipsigis wanamwita mama wa binti ya Abagusii aliyeolewa miongoni mwa Kipsigis *Ahule*.

Urafiki miongoni mwa jamii ya Abagusii na Kipsigis ina misingi yake katika maelezo ya visasili. Hivyo wamekuwa na mahusiano ya urafiki kwa muda mrefu. Istilahi kama vile *Bomori* hutumiwa miongoni mwa wazee. *Bomori* hutumiwa miongoni mwa wazee ambao watoto wao wameoana. Hata hivyo, linatumia vilevile miongoni mwa wazee wa jamii ya Kipsigis na Abagusii ambao ni marafiki kurejeleana.

Sehemu hii inaangazia athari za lugha rejelezi inayotumiwa na jamii ya Abagusii kuwarejelea wanajamii wa Kipsigis na vilevile athari za lugha rejelezi inayotumiwa na Kipsigis kuwarejelea wanajamii wa Abagusii. Matumizi ya lugha yoyote ile huwa na athari na matokeo mbalimbali kwa watumiaji ambapo katika muktadha huu, kwa misingi ya lugha ya urejelezi inayotumiwa na jamii za Abagusii na Kipsigis. Ingawa lugha ya urejelezi ni dhana ya kawaida hasa katika nyakati za siasa nchini Kenya, athari za matumizi ya

lughu ya urejelezi hizi ni chanya au hasi. Athari chanya zina ushirikiano na mwingiliano wa amani. Ilhali athari hasi zina matokeo ya rabsha, vurugu na vita kati ya jamii. Sehemu hii inaangazia athari za lugha inayotumiwa na jamii ya Abagusii kuwarejelea wanajamii wa Kipsigis na vilevile athari za lugha inayotumiwa na Kipsigis kuwarejelea wanajamii wa Abagusii.

Lugha ya urejelezi huzua dhana ya ‘sisi’ na ‘wao’ (Smirnova na Iliev, 2017; Giles na Johnson, 1987). Sisi, huchukuliwa kuwa ndio watu wa ndani wa kikundi fulani ilhali wao huwa watu wa nje wa kikundi husika. Katika muktadha huu, kila mwanajamii wa Abagusii walipowarejelea watu wa Kipsigis, walijirejeleana kama ‘sisi’ ilhali watu wa jamii ya Kipsigis waliwarejelea kama ‘wao’. Uanishaji huu ulizua tofauti kubwa na kuweka tofauti hiyo kuwa wazi. Tofauti hizi ndio usababisha athari hasi. Hata hivyo maelezo zaidi yanaonyesha kuwa kindani kuna uhasama wa aina fulani. Maelezo hapa yanaonyesha kigezo cha sisi na wao (Tajfel, 1970). Wao hapa wakiwa watu wa jamii ya Kipsigis ambao kila wanapojipata karibu na watu wa jamii ya Abagusii wanajitenga. Wako radhi hata kuwacha eneo ambalo kwa kawaida ni lao hasa katika biashara ili kujitenga na watu wa jamii ya Abagusii. Hali hii ya kujitenga katika maeneno ya kazi, biashara na hata kula yanaonyesha uhasama nyamavu, ambao hauwezi kuonekana na kujulikana na mtu wa nje isipokuwa watu wanaoishi katika jamii hizi mbili. Kando na kule kujitenga kwa jamii hizi mbili wakati wa maingiliano ya kila siku, wakati mwingine, maneno ya urejelezi yanaweza kusababisha vita.

Kuna uhusiano na mlahaka mwema kati ya jamii ya Abagusii na Kipsigis wakati kuna utulivu miongoni mwao. Hili linaonekana katika mji huu wa Chebilat-Borabu ambapo deta ya utafiti huu ilikusanywa. Jamii zote mbili zinaonyesha dalili ya utulifu na hamna uhasama wa aina yoyote katika shughuli zao za kila siku, lakini ghafila vurugu, ghasia na vita huzuka kati ya jamii hizi majirani. Mtafiti aligundua kuwa katika maeneo ya burudani kama baa na maakuli kama hoteli jamii hizi mbili zilitangamana japo kwa uangalifu. Wateja wa kutoka jamii ya Abagusii walikaa upande mmoja ilhali wale wa kutoka jamii ya Kipsigis pia walikaa upande mwingine. Ni kama wanajamii hawa wamekwishazoea hali hii. Kando na mtafiti kushuhudia

haya, maelezo ya vijana walioshirikishwa kwenye utafiti yalithibitisha haya yaliyoshuhudiwa na mtafiti. Kule kujitenga kunaonyesha kuna tofauti za kindani mno ambazo huenda zisizungumziwe waziwazi, lakini yanongoza mahusiano na utangamano wa jamii hizi mbili.

Lugha ya urejelezi inaweza kuwa na athari chanya vilevile. Kando na kusababisha mizozo inaweza kuwafanya wazungumzaji na warejelewa kuingia katika vita vikali kutokana na athari hasi. Hata hivyo si wakati wote ambapo lugha ya urejelezi husababisha tu mambo mabaya. Lugha ya urejelezi inaweza kuzua mambo mazuri miongoni mwa wanaotumia lugha hiyo. Lugha ya urejelezi unaweza kuimarisha uhusiano wa wanajamii kwa njia nzuri na hivyo kutumiwa kujenga uhusiano miongoni mwa wanajamii (Wright, 1997; Jabbar na Hassan, 2018).

Wazee wa jamii ya Kipsigis wanaelezea majina ya urejelezi ambayo kwa muda mrefu sana yametumiwa na Abagusii na Kipsigis kuimarisha uhusiano wao. Wanajamii wa Kipsigis na Abagusii huitana *kamama*, kamama ni jina ambalo limetumiwa kwa muda mrefu sana na wanajamii hawa. Istilahi hii ina historia ndefu sana ambayo inatokana na msimu wa njaa katika enzi za zamani. Ili kukabiliana na njaa wakati huo, wanajamii wa Kipsigis waliomba chakula kutoka kwa Abagusii amabapo baadhi ya watoto wa Kipsigis walipeanwa kwa Abagusii. Ikawa ni hali ya kubadilishana watoto kwa chakula. Kwa sababu hii, kulingana na washiriki kuna jamii ya Kipsigis wengi Nyamira, miongoni mwa Abagusii. Sawa na maelezo kuwa kuna wanajamii wa Abagusii wengi wanaopatikana Bomet, miongoni mwa Kipsigis. Kulingana na maelezo ya washiriki, panapotokea vurugu kati ya Kipsigis na Abagusii, mara nyingi vita hivyo hukomeshwa kwa kukumbushana historia na matumizi ya istilahi *kamama*. Matumizi haya huwa ni istilahi inayotaribu kudokezea kuwa wao ni jamaa moja na hivyo hakuna haja ya kupigana.

Kulingana na Kipsigis, hata watoto wa kisasa hawajui maana ya *gosobinde*. Hata hivyo *gosobinde* ni neno ambalo lina historia ndefu na lenye kuonyesha asili ya uhusiano mwema kati ya Kipsigis na Abagusii. Wazee hawa wanasema kuwa jina hili lilitokana na hali ya Abagusii kuwasaidia kwa kuwatibu walipokuwa wanakumbwa na magonjwa, (Maxon, 1995: 280).

Abagusii walikuwa waganga waponyaji ambao walitoa huduma za uponyaji kwa Abagusii na Kipsigis. Wanajamii wa Kipsigis walipouwawa katika vita na jamii zingine, Abagusii wangeenda kuchukua miili yao na kuwasaidia wale ambao walikuwa wameumizwa vibaya. Kuanzia wakati huo, kumekuwa na uhusiano mwema, kwa sababu Abagusii ni waponyaji wao (Sindiga, 1995).

Mbinu za Suluhisho Zinazotumiwa na Abagusii na Kipsigis Kuimarisha Uhusiano

Migogoro na hata vita kutokana na lugha ya urejelezi ni jambo la kawaida miongoni mwa wanajamii na watu wenye mahusiano mbalimbali. Kila kundi la watu lina njia yao wenyewe ya kukabiliana na migogoro na kutatua mizozo kati ya wanajamii (Theresa & Oluwafemi, 2014). Wanaongezea kuwa jamii mbalimbali za Afrika wana njia anuwai za kusuluhisha mizozo kati ya wanajamii wao. Wanaelezea kupitia mfano wa jamii ya Yoruba ambayo walitumia chifu (*Ile-ejo ijoye Adugbo*), Mfalme (*Ile-ejo Oba*) na kikao cha machifu (*Igbimo Ilu*) kusuluhisha mizozo kati ya wanajamii. Katika sehemu hii, kazi hii ilianguzia mbinu ambazo wanajamii wa Kipsigis na Abagusii wanatumia kuimarisha uhusiano wao kama majirani wanaoishi katika eneo moja ili kuimarisha maendeleo, kuendeleza ujirani mwema na kujenga amani. Ikumbukwe kuwa utafiti huu uliangazia lugha iliyotumiwa na washiriki hivyo mbinu za suluhisho ziliainishwa kutoka kwa mazungumzo ya washiriki. Kutokana na mazungumzo kati ya mtafiti na washiriki, ilibainika kuwa migogoro kati ya Abagusii na Kipsigis ilikomeshwa na uwepo wa ndoa kati ya wanajamii kutoka jamii zote mbili. Kwa mfano binti wa Kipsigis kuolewa na mwanamume wa Abagusii na au binti wa Abagusii kuolewa na mwanamume wa Kipsigis. Kando na ndoa, biashara, urafiki, shughuli za kijamii kama vile matanga na maeneo ya burudani kama vile mikahawa ni baadhi ya nyenzo zinazotumiwa na wanajamii hawa kuimarisha uhusiano wao na kuendeleza amani na utulivu.

Ndoa kati ya jamii mbili au zaidi ambazo kwa kawaida huwa na mitafaruku huwa kama suluhisho na chanzo cha mlahaka mwema kati ya jamii hizo (Kioko & Bollig, 2015). Waligundua haya walipotafiti ndoa na ubadilishanaji ardhi kama vigezo vya kuimarisha mahusiano kati ya jamii ya Maasai na Kikuyu katika jimbo ndogo la Naivasha, eneo la Maiela na

Enoosupukia, mpaka wa jimbo la Nakuru na Narok. Ndoa kati ya jamii ya Maasai na Kikuyu katika maeneo haya iliimarisha mahusiano kati ya jamii hizi mbili na kupunguza mitafaruku iliyokumba jamii hizi. Hata hivyo ni wasichana wengi wa jamii ya Kikuyu ndio waliolewa na wanaume wa Kimaasai ikilinganishwa na idadi ya wanaume wa Kikuyu waliooa mabinti wa Kimaasai. Matokeo haya yanafanana na matokeo ya utafiti huu ambapo mzee kutoka jamii ya Kipsigis alieleza kuwa chanzo cha amani kati ya jamii ya Abagusii na Kipsigis ni ndoa. Ndoa ni muhimu miongoni mwa jamii hizi kwani hali hii hukuza uhusiano mwema na hivyo basi kuleta suluhu kati yao. Matumizi ya majina ya urejelezi kama vile Korera, miongoni mwa jamii ya Abagusii, na Batieb na Bomori miongoni mwa Kipsigis hupunguza uwezekano wa vita kutokea kwa sababu kunapokuwa na vita, hata jamaa zao waliolewa upande ule mwingine wataumizwa na huenda hata kukawa na vifo.

Tabia za kiurafiki kwa watu wengine inaweza kuimarisha baadhi ya mambo katika utangamano na watu mojawapo ikiwa usuluhishaji wa vurugu na mitafaruku kati ya watu (Wied na Branje, 2007). Wied na Branje wanaongezea kuwa, “urafiki huimarisha maelewano kati ya watu na hivyo kuzuia tabia hasi zinazoweza kusababisha hugaribifu na kuimarisha tabia chanya zinazoweza kuimarisha hali ya amani na utulivu”. Maelezo haya yanaingiliana na matokeo ya utafiti huu. Mzee kutoka jamii ya Kipsigis alieleza kuwa huwa kuna urafiki kati ya wazee kutoka upande wa Kipsigis na Abagusii. Urafiki huu huimarishwa kupitia matumizi ya isitlahi za urejelezo kama vile *bomori*. Hii ni kwa sababu jina hili ni jina la kiheshima ambalo hutumiwa tu na watu ambao watoto wao wameoana. Mzee wa jamii ya Kipsigis, anaeleza kuwa ingawa huwa watoto wao hawajaona lakini wanatumia istilahi hii kurejeleana kama ishara ya urafiki na heshima. Urafiki huu unaweka msingi wa kusuluhisha aina yoyote ya matatizo kati yao. Pia urafiki huu unajenga utangamano bora, wenye utulivu na amani.

Urafiki anaozungumzia mzee huyu pia unatuonyesha matokeo yake. Kwamba kwa kuwa kuna urafiki kati ya wanajamii wa Kipsigis na Abagusii, iwapo kuna shughuli kama vile matanga, wanajamii wote watahudhuria. Anasema kwamba siku hizi hata matanga iwe ndani kiasi gani, wanajamii wa Kipsigis wanahudhuria. Kwenda ‘ndani hata iwe kiasi gani’ ni

ishara kuwa kuna uaminifu wa usalama. Kwa kuwa wanahakikisho la usalama, siku hizi hawana woga wa kwenda kujumuika na watu wa jamii ya Abagusii katika shughuli hizi. Kwamba wanajamii hawa wanaweza kuhudhuria hafla kwa pamoja ni ishara ya suluhisho ya vurugu kati yao. Ni ishara kuwa hata iwapo patakuwepo na ghasia kwa kiasi fulani, bado sherehe na shughuli za kijamii zitawaleta pamoja hivyo kuwaunganisha na kuwasaidia kusuluhisha tofauti zao.

HITIMISHO

Jamii za Abagusii na Kipsigis wana matumizi ya urejeaji na mahusiano kati yao. Matumizi ya urejelezi huu usababisha rabsha na vita. Katika matumizi haya ya urejelezi kati ya jamii hizi kuna malengo ambayo wanakusudia kuafiki kama jamii. Katika kurejeleana kuna dhana hasi na chanya. Wana majina na istilahi za

kurejeleana katika misimu yote ile; msimu wa furaha ambapo wao hukusanyika pamoja na sherehe kusheni, ambapo urejelezi huwa ni kama *Batieb, Bomori, Kamama, Omosani, Korera, Omoibori*, msimu wahuzuni, ghasia ambapo urejelezi huwa ni kama vile *Nyamutio, Bunyo, Gosebinde* na kadhalika na wakati wa utulivu. Matumizi haya ya lugha rejelezi yana athari hasi na chanya katika mahusiano yao. Lugha rejelezi hudumisha amani kwa kujua au kutojua na wakati huo huo pia huzua hasira na hata vita kwa kuwa moja jamii huhisi kuwa jamii nyingine inatumia urejelezi huu kwa nia ya kuwadunisha. Kadri muda ulivyokwenda, wanajamii hawa wamejifunza kuishi katika eneo hili kwa amani na utulivu kupitia ndoa, biashara na matumizi ya rasilimali walizonazo kwa pamoja. Hali hii huleta suluhu na amani kati ya jamii hizi za Abagusii na Kipsigis.

MAREJELEO

- Creswell, J. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Approaches*. Sage Publications.
- Creswell, J. (2009). *Research design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications.
- Drew, J. (1998). Cultural composition: Stuart Hall on ethnicity and the discursive turn. *JAC*, 18(2), 171-196.
- Giles, H., & Johnson, P. (1987). Ethnolinguistic identity theory: A social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 68, 69-125. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1987.68.69>
- Guillem, S. (2017). *Critical Discourse Studies and Race/Ethnicity: Accounting for Racialization* Kwenye J. Flowerdew, & J. & Flowerdew (Mhar.), *Routledge Handbook of Critical discourse studies* (kur. 214-224). Taylor and Francis.
- Hassan, A., & Jabbar, J. (2018). *Language Function. Ministry of Higher Education and Scientific Research University of Al-Qadisiya, College of Education Department of English*. <https://pdf4pro.com/view/functions-of-language-6a7c1c.html>
- Kang, A. (2004). Constructing ethnic identity through discourse: self categorization among Korean American camp counselors. *Pragmatics*, 4(2), 217-233.
- Kioko, E. M., & Bollig, M. (2015). Cross-cutting ties and coexistence: Intermarriage, land rentals and changing land use patterns among Maasai and Kikuyu of Maiella and Enoosupukia, Lake Naivasha Basin, Kenya. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 2(1), 1-23.
- Louis H, (2011). *The Functions of Language in Louis Hébert (dir.), Signo [online], Rimouski Quebec*. <http://www.signosemio.com/jakobson/functions-of-language.asp>
- McOnyango, O. (1995). *The Jews, the Gentiles and the Grudge*. UNESCO SEMINAR. UNESCO.
- Muriungi, P., & Mukuthuria, C. (2016). *Matumizi ya Lugha Bungeni kati ya Viongozi wa Jamii Mbalimbali. Taasisi ya Kiswahili na Lugha za Kigeni*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Ochieng W. R. (1974). *Precolonial History of of Gusii of Western Kenya upto 1914*. Literature Bureau 1974.
- Odongo, D. (2009). *Interethnic Coexistence among the Luo, the Kipsigis and the Kisii in Sondu Area in Kenya*. University of Nairobi: Unpublished thesis.
- Omwenga, H. (2016). *Cross Border conflicts between the Kipsigis and Abagusii of Kenya, 1963-2002*. Kenyatta University: Unpublished thesis.

- Sindiga, I. (1995) Traditional Medicine in Africa: An Introduction. In I. Sindiga. (Eds.), Traditional Medicine in Africa (pp. 1-15). *East African Educational Publishers Ltd.* [http://books.google.co.ke/books/about/Traditional Medicine in Africa.html](http://books.google.co.ke/books/about/Traditional_Medicine_in_Africa.html)
- Smirnova, A., & Iliev, S. (2017). Language as conflict and violence: May 2000. *European Journal of Sociology*, 41(01), 97 - 137. <https://doi.org/10.1017/S0003975600007906>
- Stell, G., & Fox, T. (2014). Ethnicity in Discourse: The interactional negotiation of ethnic boundaries in post-apartheid Namibia. *Ethnic and Racial studies*, 38(6), 1-20.
- Stewart, D., & Shamdasani, P. (1990). Focus groups: Theory and practice. *Applied Social Research Methods Series*, 202-213.
- Tajfel, H. (1970). *Aspects of National and Ethnic Loyalty*, 9(3). <https://doi.org/10.1177/053901847000900305>
- Theresa, A. A., & Oluwafemi, B. L. (2014). Methods of Conflict Resolution in African Traditional Society. *An International Multidisciplinary Journal, Ethiopia*, 8(2), 138-157.
- Wied, M., & Branje, S. (2007). Cognitive empathy and perspective taking: Understanding the role of empathy in adolescents' social functioning. *Journal of Adolescence*, 30(3), 431-444.
- Wright, A. (1997). *Language Plays an Important Role in Human Life. Language Enables People to identify and determine whether someone they meet is a Friend or an Enemy* (Unpublished manuscript).
- Zienkowski, J. (2011). *Discursive Pragmatics: A platform for the Pragmatic study of discourse*. Kwenye J. O. Zienkowski (Mhar.), *Discursive Pragmatics* (kur. 1-13). Benjamins.